

A polgári jogi felelősség néhány elvi és gyakorlati kérdése a gazdálkodó szervek körében*

1. A polgári jog népgazdasági viszonyokban való érvényesítésével összefüggő elvi és gyakorlati kérdések kellően nem érzékeltethetők, sok esetben meg sem érthetőek a különböző gazdasági és jogi háttérmozgások ismerete nélkül.

Ismételten megújuló törekvések, „reformok” tanúskodnak arról a pezsgésről, amely szocialista gazdasági viszonyainkat mintegy másfél—két évtizede különösen jellemzik. A hullámszerűen megélénkülő és — úgy tűnik — az egymástól időszakonként eltérő síkon játszódó, néhol egymással szembekerülő gazdasági mozgásokat mégis *alapvetően közös tendencia jellemzi*: a gazdaságirányítás az 1968. évi gazdasági reform alapvetően helyes célkitűzéseit fenntartva a változó körülmények között is a szocialista áru- és pénzviszonyok kibontakoztatását tekinti folyamatosan egyik fő feladatának. Az általánosan elfogadott elvi közgazdasági gyökér az a felismerés, hogy *a társadalmi méretekben felmerülő szükségletek kielégítése szocialista gazdasági viszonyok között is árutermeléssel, áru—pénzkapcsolatokon keresztül történik. A szükségletkielégítés központi irányítás alapján, tervszerű módon folyik*, az indirekt gazdaságirányítási rendszerben a piac aktív szerepének bekapcsolásával. Ez annyit jelent, hogy a termelési eszközök társadalmi tulajdonának keretei közt elkülönült árutulajdonosok végzik a termelést és egymással az egyenértékűség által meghatározott csereviszonyokban kapcsolódnak össze. Az egyre erősödő tendencia a gazdaságirányítás tervszerű, központi jellegének változatlan érvényesülése mellett éppen az, hogy az áru-pénz kapcsolatok valóságos gazdaságformáló szerepe mind szélesebb tért nyerjen, illetve a két oldal — a tervszerűség és a piaci hatások — összhangja minél teljesebben valósulhasson meg.

A gazdasági élet eredményes befolyásolása szempontjából egyik kulcskérdés a *gazdasági és jogi szféra optimális összekapcsolása*. A gazdaságpolitikai elképzelések szerint kialakított gazdasági mechanizmusok egyúttal jogi mechanizmusként is működnek; a koncepciót kifejező gazdasági szabályozók szükségképpen jogszabályi formában jelennek meg. Valójában a közgazdasági szabályozók normatív, általánosan kötelező, nem címzett jellegüknel fogva jogszabályi forma nélkül nem létezhetnek, vagyis a közgazdasági és jogi eszközök döntően együttesen, nem szétválasztva hatnak. Az összhang megteremtésének fontossága jól kimutatható. A tartalmában nem kellően megfontolt gazdasági elképzelést a jogszabály kényszerítő ereje sem tudja ellentmondások nélkül keresztülvinni, a jogi eszközök hathatósága korlátozott. Ilyen esetekben többnyire a jogi normához képest mutatkoznak deviáns jelenségek, azt a látszatot keltve, hogy a *szabályozás* vagy éppen a *jogalkalmazás* nem megfelelő, következetlen (például: ellentmondó, hiányos vagy éppen

* A jelen tanulmány részben a szerzőnek a Népgazdasági Jogi Kutatóhálózat megbízása alapján végzett kutatásain alapul.

túlságosan nagymennyiségű szabályanyag, a rendelkezések korlátozóak, a mozgási lehetőséget megfojtják stb.), jöllehet változtatást a közgazdasági háttérdöntés kívánna meg. Másrészt az egyébként objektíve helyes, megalapozott gazdaságpolitikai törekvést sem elegendő tömör nyelvezetű jogszabályi mondatokba, szakaszokba, paragrafusokba foglalni, végül mindezt rendeleti formában közzétenni. Ahhoz, hogy a jogszabály a gazdasági tartalmat hatékonyan képviselje, arra van szükség, hogy megfelelően illeszkedjék a jog sajátos világába, rendszerébe, a jogágak, jogi kategóriák és *szankciórendszerek* struktúrájába. Az áruvonások érvényesülését vizsgáló gazdasági elemzések rendszerint kimutatják a kellően össze nem hangolt gazdasági szabályozók negatív hatásait, a vállalatok ebből adódó ellentmondásos helyzetét, a gazdaságirányításban a nem szándékolt államigazgatási elemek erősödését és megmerevedésüket. Nem mulasztják el hangsúlyozni a valóságos, nem a piac szimulációjában alapuló árutermelés szükségességét, sürgetik a vállalati önállóság, nyereségérdekeltség, az érdekekre ható, ösztönzésen alapuló rendszer teljesebb kialakulását. Többnyire elmarad azonban — gazdasági elemzésekről lévén szó — a jogi irányú következtetések levonása. Egyetértünk a kívánalommal: valóságos piaci kapcsolatokhoz az szükséges, hogy a vállalatok ne a gazdaságirányítás felé vertikális relációkban, a piaci impulzusokat nem közvetítő követelmények szerint gazdálkodjanak, hanem egymás irányában a valós piaci követelményeket kifejező horizontális árukapcsolatokban; jövedelmük elsősorban ne a felsőbb juttatásoktól, intézkedésektől, hanem az eredményes gazdálkodással elért nyereségből származzon. Jogi síkon azonban nem elegendő ehhez a hierarchikus, merev államigazgatás és a jogi módszereinek korlátozása, illetve a gazdaságirányítás elvi jellegének hangsúlyozása. Az államigazgatási módszerek visszaszorításából keletkezett vákuumot ugyanis az igazgatás — logikusan — illegális csatornákon ismét igyekszik elfoglalni, és „jogon kívüli” módszerekkel tölti azt be. Arra van tehát szükség, hogy a *visszaszorított államigazgatási jogi szabályozás helyét a vállalatok egymásközi árukapcsolatait tartalmában és módszereiben adekvátan kifejező, optimálisan visszatartó—ösztönző jogi szabályozás foglalja el.*

Az árunak, mint társadalmi terméknek a mozgásával kapcsolatos társadalmi viszonyok a polgári jogág tárgyát képezik. A polgári jog tárgya, szabályozásbeli módszere és eszközrendszere egyaránt indokolják, hogy az áruviszonyok, piaci hatások erősítését célzó gazdasági törekvések a jogi oldalon a polgári jogi kategóriák, eszközök, módszerek megerősödésében, a gazdasági viszonyok terén dominanciájukban jussanak kifejezésre. Sajátos módon a határozott gazdasági szándék ezen a ponton nemegyszer elbizonytalanodik. A polgári joggal szemben gyakran gyakran még azok is bizalmatlanságot árulnak el, akik egyébként következetesen az áruviszonyok erősítése, szabaddá tételük mellett érvelnek. A bizalmatlanság megnyilvánulásának egyik példája *Kornai* megközelítése: „A hagyományos jogász világgép a gazdaságban az adás-vételi szerződési modellre — a felek egyenjogúságára és mellérendeltségére — épül. Ez a közgazdaságban — illúzió”¹. A kijelentésből az érződik, hogy a „hagyományos jogász világgép” alatt a polgári jogi szemléletet, az „adás-vételi szerződési modell” alatt pedig a hagyományos áruviszony struktúra-modellt értjük. Az áruviszony tulajdonságait kifejező polgári jogi elvek, mint az egyenjogúság, mellérendeltség, egyenértékűség valójában azon a közgazdasági felismerésen alapulnak, hogy az áruviszonyoknak a konkrét gazdasági rendszertől függetlenül vannak közös vonásaik, és ezek tendenciaszerűen szocialista gazdasági viszonyok között is érvényesülnek. Ha az áruviszony vonásaira alapított szerződési modell — vele együtt az egyenjogúság, mellérendeltség és egyenértékűség — illúzió, akkor maga a gazdasági tartalom; az áruviszony léte, valóságos funkcionálásuk, közös vonásaik tendenciaszerű érvényesülése is

¹ *Lenkovics Barnabás*: Kornai Jánossal a hiányról folytatott beszélgetés jegyzőkönyve. Jogtudományi Közlöny 1981. 5. sz. 441. p.

— a közgazdász szemével — szocialista viszonyok között illúzió. Ez a következtetés aligha van összhangban a gazdaságirányítás fejlesztési törekvéseivel.

Nem kétséges ugyanakkor, hogy *a gazdasági körülmények gyakran nem felelnek meg az egészséges árukapcsolatoknak*. A valóságos verseny hiánya, továbbá a gazdasági erőfölény és monopóliumhelyzet negatív kihatásai a szerződési jogintézmények hatékony alkalmazhatóságát sokak számára megkérdőjelezhetik. Kétkedést okoz az is, hogy a Polgári Törvénykönyv szerződési joga — amely a kódex megalkotásának idején fennállott társadalmi viszonyokkal összhangban elsősorban a magánszemélyek forgalmi viszonyait használta fel modellként — képes-e megfelelő rendezettséget biztosítani a jelenlegi gazdasági viszonyok között a gazdálkodó szervezetek árukapcsolatai számára.

A jogirodalomból és a joggyakorlatból merített tapasztalatok alapján azt mondhatjuk, hogy a polgári jog és ezen belül a szerződési jog a jelen viszonyok között is alkalmas és képes a gazdálkodó szervezetek áruviszonyaiban az elvárt regulációs funkciót ellátni. Ehhez azonban szüksége van arra, hogy folyamatosan érzékeny kapcsolatot tartson a gazdaságpolitikai célokkal, az áruviszonyból származó polgári jogi jogintézmények összhangban legyenek más jogágak jogintézményeivel is. Ezzel kapcsolatosak azok a tudományos és gyakorlati erőfeszítések, amelyek a gazdaságirányítás központi szervei és az árutulajdonosok közötti vertikális viszonyok jogilag korszerű kidolgozása és jogszabályi rendezése (pl. a közigazgatási szerződések), illetve a gazdálkodó szervezetek horizontális, szerződéses kapcsolataiban az árumozzanatok előremutató vonásainak erősítése érdekében történnek. A főbb problémák közül példászerűen utalhatunk a gazdálkodó szervezetek egymásközi elkülönültségének elvi alapjára, a szocialista állam és vállalatai közti sajátos elkülönültségi viszonyra, a funkcionális árutulajdonjogi formára, az összekapcsolódás kérdései közül a szerződési szabadság gazdasági korlátaira, a szerződési igazságosság megteremtésére, az érdekeltég-kockázat szempontjából szembeállított árukapcsolatok helyett (mellett) az *érdekközösséget kifejező áruviszonyok* kialakítására, vagy az értékmozzanatot érintő, az árral összefüggő jogi problémákra. A jogalkalmazási tapasztalatok arra utalnak, hogy a számos elvi probléma között a polgári jog szerepének elvárt betöltése szempontjából kiemelt fontosságúnak minősíthető egy olyan *helytállási rendszer* kidolgozása, amely a gazdasági követelményekkel és önmagával is összhangban hatékonyan képes a gazdaságpolitika elvi célkitűzéseit a valóságos áruviszonyok között érzékeltetni.

A polgári jogi helytállás és szankció kérdéseit a jogági funkció oldaláról célszerű közelíteni. A polgári jog alapvető feladata a vagyoni viszonyok szükségletkielégítési célú szabályozása, ennek keretében a vagyoni viszonyok (tulajdonviszonyok, árucseréviszonyok, értékviszonyok) védelme és a forgalombiztonság megteremtése. Az alapvető jogági funkcióból fakadóan jogilag relevánsként értékel meghatározott szituációkat, és a szabályozásuk során a vagyoni viszonyokat védő, helyreállító, illetve a vagyoni forgalmat elősegítő, ösztönző, alakító, fejlesztő módszereket alkalmaz. Az egyik fő kérdés, hogy a polgári jog a jogági funkcióból adódóan milyen helyzeteket milyen szempontok szerint értékeljen, az ehhez szorosan kapcsolódó, el nem választható másik kérdés pedig, hogy rendelkezésre álló eszközeivel hogyan avatkozzon közbe a kívánt cél elérése érdekében. E két oldal — melyet értékelő és szankciós oldalnak nevezhetünk —, szoros kapcsolata abban jut kifejezésre, hogy a polgári jog csak olyan feladatok megoldására vállalkozhat, csak olyan tényeket értékelhet, amelyekhez eszközei, szankciói valóban hatékonyak lehetnek — az értékelő oldalt a szankciós oldal bizonyos értelemben behatárolja —, másfelől megfordítva az igaz, hogy a polgári jogi következmények olyanok lehetnek, amelyek a polgári jogi feladatokhoz, a jogág céljának és funkciójának betöltéséhez eredményesen alkalmazhatók. A jogi értékelés és szankcionálás kapcsán felmerül az *objektív és szubjektív mozzanatok egymáshoz való viszonya, elhatárolásuk*.

A kérdés úgy vethető fel: a jogilag értékelt helyzetre a jogkövetkezmények alkalmazása

valamilyen módon függ-e attól, hogy a helyzetet előzményként milyen emberi magatartás (felróható vagy sem) váltotta ki — ebben az esetben az értékelő oldal a szubjektív elemekre is kiterjed —, vagy pedig a jogkövetkezmény beállta szempontjából a szubjektív előzmények közömbösek, a jogi értékelés a szubjektív elemekre nem terjed ki, az objektív eredményre koncentrálna.

A választás alapvetően jogpolitikai (jogalkotói) megfontolásoktól függ: amennyiben a jogág az adott esetben az emberi magatartás befolyásolására (is) törekszik, értékeli a szubjektív elemeket is (felróhatóság, ennek különböző fokai), ha viszont az objektív helyzet optimális, előremutató megoldását tekinti mindenekfeletti célnak, a szubjektív előzmények vizsgálatától eltekint. (Előfordulhat, hogy ilyenkor is felróható magatartás váltotta ki az eredményt, de a szankció akkor is beáll, ha nem az.)

Elégé általános — bár korántsem kizárólagos — az a felfogás, amely olyan esetekben, amikor a polgári jog az adott eredményt a rendelkezésre álló eszközökkel (szankciókkal) attól függően kívánja értékelni, hogy azt milyen (felróható, szándékos vagy gondatlan) emberi magatartás idézte elő, és így az emberi magatartás minősítésének az alkalmazható szankciók szempontjából jelentősége van, felelősségről — felelősségi értékelésről és szankcióról — van szó. Ha viszont az előállt eredmény megoldása (szankcionálása) szempontjából közömbös, hogy azt emberi magatartás vagy ettől független tények váltották ki, illetve nincs jelentősége, hogy az esetleges okozó magatartás szubjektíve milyen volt, akkor a szankció az objektív helyzetre szabott és sokban nem felelősségi természetű.²

Az objektív vagy szubjektív értékelés mögött eltérő szempontok húzódnak. A szűkebb felelősség esetében a felróható emberi magatartás befolyásolása az egyik lényeges szempont: a jog számára releváns helyzetek megoldása során olyan ráhatást gyakorol, amely a magatartás kifejtőjét és példa erejénél fogva a kívülállókat is a jövőben a vagyoni viszonyok terén valamely magatartás kifejtésétől visszatartja, vagy pedig ilyenre ösztönzi.

Megjegyezzük, hogy az emberi magatartás polgári jogi befolyásolása sajátos értelemben vett „nevelés”, szorosan a vagyoni viszonyok védelméhez kapcsolódik és nem célja elvont módon az emberek „jobbá-tevése”.

Az objektív értékelés és szankcionálás más természetű szempontokon alapszik, így pl. a különböző érdektényezőkhöz igazított kockázatmegosztási (kockázatviselési) elven. Többnyire annak van jelentősége, hogy az előállt helyzetet milyen érdekkörbe tartozó esemény váltotta ki: tevékenységi körbe (üzletkörbe) tartozó elháríthatatlan ok, ezek közt a fél felróhatóság nélküli eljárása, az igénybe vett teljesítési segéd, közreműködő magatartása, sőt egyes esetekben a helyzet értékelése szempontjából az is közömbössé válhat, hogy azt külső elháríthatatlan ok idézte elő. A szankcionálás és helytállás során az előállt helyzet optimális, perspektivikus rendezése a cél. *A jogi szabályozás gyakorlatában az értékelés e két aspektusa között rendszerint nincsenek éles határok.* Olyankor is, amikor az objektív eredmény értékelése és szankcionálása a meghatározó jogi cél, az esetleges okozó magatartásra az egyébként objektív szankció befolyással lehet. Veszélyes üzemek károkozása esetén például az üzemtartó elvben (saját) magatartás nélkül, az objektív kárhelyzet alapján helytállással tartozik — hacsak külső elháríthatatlan okot bizonyítani nem tud —, mégis a belső elháríthatatlan okok tartományán kívül a kárt szubjektív emberi magatartás okozza és ilyenkor a kártérítés már felróható magatartást szankcionál (a gyakorlatban ez a tipikus eset). Hasonló helyzetre számos más példa is felhozható, így a kellékszavatosság, a feltűnő aránytalanság vagy egész más oldalról véve példát: mondjuk a letét

² Az objektív helyzetre szabott és a felelősségi szankció, illetve helytállás és felelősség viszonyáról. Ld. különösen *Eörsi: A jogi felelősség alapp problémái.* 260–266. p., *Harmathy: Felelősség a közreműködőért.* 209. old., 230. p., *Csanádi: A szerződési rendszer továbbfejlesztésének problémái* 246. p., *Asztalos: Szankció és felelősség a polgári jogban.* (Felelősség és szankció a jogban kötetben) 291. p.

különös nemei stb. köréből. Másrészt viszont a felróható magatartáshoz kötött szankcionálás során a jogági funkció betöltése azt kívánja, hogy az előállt helyzet a kiváltó szubjektív okoktól részben függetlenül rendeződjék. A kártérítési felelősség körében például a felróható magatartás esetén is a teljes kártérítés elve érvényesül, a reparatív szempontok miatt a kártérítés mértéke nem igazodik a felróhatóság súlyához.

Végül is az elhatárolás viszonylagos értékét mutatja, hogy az objektív szankcionálás elvben a magatartás milyenségétől független, a gyakorlatban azonban jelentős arányban felróható magatartás az előzmény és ezért az objektív szankció felelősségi színezetet kap, míg a felelősségi szankció ugyan mindig megkívánja a felróható magatartást, ezen túl viszont a szankcionálás jellegét más szempontok (főként a reparáció) is nagymértékben befolyásolják. Véleményünk szerint *nem* elhatároló ismérv a szankció represszív jellege: a polgári jogi szankciók különféle módjait képviselik, a „hátrányokozás” teljesen másodlagos és csak az adott helyzet sajátosságaiból fakad, nem célzatos. A valóban szándékolt hátrányokozás egészen kivételes, súlyos felróhatóságot kíván és büntető természetű (pl. állam javára marasztalás). Az objektív és szubjektív oldal gyakran úgy kapcsolódik egymáshoz, hogy az adott értékelt helyzethez a jog pusztán objektív léte folytán fűz egyrészt bizonyos szankciókat (pl. késedelem-póthatáridő, hibás teljesítés, szavatosság; objektív érvénytelenségi ok, eredeti állapot helyreállítása, vagy érvényesség nyilvánítása), emellett, ha ugyanez a helyzet felróható emberi magatartásra vezethető vissza, további szankciók is alkalmazásra kerülhetnek (kötér, kártérítés, állam javára marasztalás).

Az objektív, illetve a szubjektív vonásokat inkább előtérbe állító felfogások történetileg változnak, nyomon követhetők a jogalkotásban és megfigyelhetők a jogalkalmazási gyakorlatban, a jogértelmezés során is. A különböző hatások, tendenciák közül az *áruforgalom modern jelenségei különösen a gazdálkodó szervezetek egymásközi viszonyában, a népgazdasági kapcsolatokban az objektív helyzetértékelést erősítik*, amely csak kevésbé függ az okozó magatartás minősítésétől. A vagyoni forgalomban újabban felmerülő konfliktusszituációk a polgári jogi jogalkalmazással szemben általában azt a követelményt támasztják, hogy ezek a kiváltó magatartás megítélésétől függetlenül, objektív létük szerint kerüljenek megoldásra. A gazdálkodó szervezetek kapcsolataiban így például kritika alá került a „szerezési fegyelem” követelményével fellépő alapvetően szubjektív felfogás. Bebizonyosodott, hogy a gazdálkodó szervezetek gazdasági relációiban, szerződéses kapcsolataikban olyan nagy mennyiségű, szerteágazó bizonytalansági elem van, hogy ezeket a szerződéskötéskor a lehető legnagyobb gondossággal mellett sem lehet előre belátni, illetve a szerződéskötést követően a leggondosabb eljárás sem küszöböli ki ezeket, így a szerződés betartásának a szerződési fegyelem maradéktalan betartása egyáltalán nem garanciája. Nemcsak az előre belátás ütközik nehézségekbe, hanem a vállalati magatartás utólagos értékelése is a bírósági eljárás keretében. A gazdasági életre jellemző rendkívül nagyszámú, egymással bonyolult kölcsönhatásban álló külső és belső tényezők közül igen nehéz reálisan megítélni a szubjektív vállalati magatartás hibájának a szerepét, súlyát a szerződés be nem tartásában. A hagyományos felelősségi értékelés ezen túlmenően individuális emberi hibát, magatartási rendellenességet feltételez, a vállalat eljárása pedig, jóllehet emberi magatartás mozaikokból tevődik össze, de végül is ezekhez képest minőségileg elkülönül, más szinten jelenik meg, a vállalati magatartás és hibája a polgári jogi értékelésben rendszerint személytelenné válik. *A szerződés betartását a „szerezési fegyelem” alá vont, a vállalatok szubjektív magatartását különböző elvárásokkal értékelő felelősségi szankciókkal valójában a kívánt módon nem lehet biztosítani.*

Ehelyett abból célszerű kiindulni, hogy a szerződések szükségszerű gazdasági kockázat-vállalást jelentenek, amelyben a központi elem az eredmény elérésének vállalása. Helyesen a feladat nem a magatartás utólagos értékelése lenne, hanem a szerződésekkel együttjáró kockázat elfogadása és megosztása, amelynek fő szempontja a nyereségérdekeltség — vesz-

teségvállalás aránypárja lehet. Jól nyomon követhető ez a szemlélet például a szerződés-szegés felróhatósága alóli kimentés bírói gyakorlatában, ahol az elvben szubjektív kártérítés, kötbérszankciók alól lényegében a külső elháríthatatlan ok bizonyítása esetében lehet mentesülni. Osztjuk Sárközy Tamás véleményét: „a szerződési fegyelem... nem old meg semmit. A vállalati kapcsolatok szerződéses alapon polgári jogi jelleggel folynak, a polgári jog nem ismer 'fegyelmet', a fegyelem közigazgatási kategória... A szerződések betartását a fegyelem helyett a *pacta sunt servanda*, az indirekt tervgazdálkodás követelményeihez igazított reális teljesítés elve szolgálja, a polgári jognak szépszámu szerződés-szegési szankciója van, ezek azonban nem büntető szankciók, hanem reparáló jellegűek.”³

A szerződésen kívüli kártérítési jogban — és nem csupán a gazdálkodó szervezetek, hanem a magánszemélyek vagyoni viszonyaiban is — hasonló tendencia figyelhető meg: a károkozással és megtérítéssel összefüggő kockázat megosztása a károkozó-károsult közti viszonyban az egyébként felelősségi alapú értékelésen belül eltolódott a károsult javára. Ez azonban nem valamiféle egyoldalú „károsultpártiságból” ered, hanem a polgári jognak, mint jogágnak, vagyoni viszonyok értékegyensúlyát biztosító funkciójából, melyet alapvetően a reparáció követelménye szolgál. Adott helyzetben általában elvárható, még inkább a gazdálkodó szervezettől elvárható magatartás — a felróhatóság társadalmi mérése — az ítélkezési gyakorlat által elfogadott, valóban eredményesen hivatkozott mentő okokat tekintve, ma már olyan rendkívül magas követelményeket tartalmaz, amely a hagyományos vétkességi szinttől igen messze jár. Nem véletlen, hogy a gazdasági kapcsolatokban a bizonytalan szubjektív, esetenként büntető kicsengésű felelősség helyett az áruviszonyok objektív természetét követő, összehangolt vagyoni, objektív és szubjektív szankciókból álló, jól működő polgári jogi helytállási rendszerről esik mind több szó.⁴

Az egyes polgári jogi szankciók alkalmazásával összefüggő konkrét ítélkezési tapasztalatok — ezt az igényt erősítik.

2. Az előzőekből egyértelműen megállapítható tehát, hogy a direkt tervutasításos rendszerben a népgazdasági kapcsolatok szabályozásában a *polgári jognak, mint jogágnak igen viszonylagos súlya* és szerepe volt. Vonatkozik ez a polgári jogi felelősség intézményének érvényesítésére is. A felelősségi módszerek és eszközök alkalmazásában az igazgatási típusú szankciók az elsődlegesek és bár a hagyományos civilisztikai szankciók, mint kártérítés, érvénytelenség, szavatosság stb. továbbra is ismertek, struktúrájuk és hatékonyságuk jelentősen módosult. Elég például arra utalni, hogy a kártérítést — éppen a népgazdasági kapcsolatokban — a kötbér ténylegesen elnyomja; a minőség biztosításának elsődleges eszközévé a szavatosság helyett a jótállás válik; az érvénytelenség alapvetően nem az akarati hibák, illetve fogyatékoságok kiküszöbölését célozza, hanem döntően az igazgatási parancsok érvényesülésének a honorálására szolgált stb.

Mindezen a területen is a gazdaságirányítás reformja jelentős változást hozott. A szerződések fő funkciója újlag az áru-pénz viszonyok jogi megtestesítése, amiből önként következik a szerződésnek ismét akaratviszonyként való kezelése. Ez magában foglalja a feleknek a szerződés tartalma megállapításában való akarat szabadságuk biztosítását, a mellérendeltségnek, a szolgáltatások egyenértékűségének a védelmét, a termékek kötött pályájának feloldását, a szabad partnerválasztást, a diszpozitivitás újbóli előrenyomulását stb. Mindezzel szinte szükségképp együttjár a „klasszikus” polgári jogi szankciók újbóli elismertsége. Jellegzetesség ugyanakkor *bizonyos új szankciók megjelenése*, melyek, ha

³ Sárközy: A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz. 411. p., hasonlóképpen foglal állást pl. Bauer: A polgári jogi kockázatról a gazdálkodó szervezetek szerződéses kapcsolataiban. Jogtud. Közöny 1980. évi 2. sz.

⁴ A gazdaság követelményeit kifejező, új típusú polgári jogi helytállási-szankciós rendszer szükségességét a legvilágosabban Sárközy fogalmazza meg, különösen exponáltan a Jogi felelősség a népgazdaságban c. tanulmányban 122. és köv. p.

teljesen nem is polgári jogi típusúak, de a polgári jogi felelősségi mechanizmussal is szoros kölcsönhatásban vannak. Ilyen a gazdasági bírságról szóló, az először 1972-ben megalkotott jogszabály, amely azóta többszöri módosításon esett keresztül, mindez egy bizonyos fejlődési folyamat természetes lecsapódása, s jellemzője, hogy egyre inkább bővül a gazdasági bírsággal szankcionálható tényállások köre. (Más dolog — s erről még szólunk —, hogy ugyanakkor a tényleges érvényesülés, azaz a szankció konkrét alkalmazása a gyakorlatban messze elmarad az elvárttól és a lehetségestől.⁵

Külön kell mindezzel összefüggésben foglalkozni egyik viszonylag újabb jogalkotási produktumról, az 1984. évi IV. törvényről a tisztességtelen gazdasági tevékenység tilalmáról.⁶

A felsoroltakon kívül az indirekt gazdálkodási rendszer időszakának terméke az általános szerződési feltételek megtámadhatóságának kodifikálása, az érvénytelenséget kiváltó okok esetkörének bővítése. Ezzel kapcsolatosan is sajnálattal kell azonban megállapítani, hogy a szabály gyakorlati alkalmazása szinte a semmivel egyenlő.

Az egész időszakra szólóan *egyik általános jellemzőként tehát a felelősségi eszköztár bővülését* rögzíthetjük. Ehhez járul ugyancsak markáns tendenciaként a *felelősség szigorítására* való törekvés. Az elv magas szintű normatív megfogalmazása található meg a Minisztertanács 1019/1983. sz. határozatban, amely a gazdálkodás felelősségrendszerének következetesebb működéséről állapít meg irányelveket.

Végül a *polgári jogias szemléletmód* érvényesülését érezzük a fórumrendszer korszerűsítésében, főleg a bírói út kiszélesítésében, a kötelező igényérvényesítési elv erőteljes korlátozásában, az igazgatási típusú szankciókkal párhuzamosan érvényesíthető polgári jogi szankciók bevezetésében — mint pl. a környezetre ártalmas magatartások szankcionálása esetén stb.

3. Ami a *jövőbeli konkrét feladatokat* illeti — hangsúlyozottan a realitások talaján állva — a következők javasolhatók:

a) A már meglevő és szabályozott *szankciós eszköztár lényegesen hatékonyabb felhasználása*. Utaltunk már a gazdasági bírság, a szerződési feltételek megtámadhatósága „alig való” funkcionálására, de kiegészíthetnénk a kört a Ptk. 348. § környezetvédelmi szabályának szinte teljes mellőzésével vagy azzal, hogy a nem vagyoni kártérítés alkalmazhatóságának a Ptk. 354. §-ban foglalt nagyon korszerű megoldásával a jogi személyek szinte elhanyagolható módon élnek, azaz eredményében nem élnek.

b) Úgy tűnik, megérett az idő a *felelősségbiztosítás* intézményének a gazdálkodó szervek szerződésszegéseire való kiterjesztésére. A téma részleteivel e helyen való foglalkozást a területi keretek nem engedik meg.

c) Aktuális, de nézetünk szerint alig realizálható igény a népgazdasági kapcsolatokban az *egyéni felelősségre vonás* körének *polgári jogi eszközökkel* történő lényeges kibővítése. Erre bizonyos jogalkotási törekvések vannak [pl. 32/1984. (X.31.) MT. sz. rend.]. A vitathatatlanul meglevő elvi és gyakorlati nehézségek leküzdésében aligha lehetünk optimisták; e nehézségekről a jelen tanulmány 1. pontjában már szóltunk.

d) Úgy gondoljuk, ma már teljesen világos, hogy a gazdálkodó szervek felelősségétől erőteljesen különböző kérdéskör a *gazdálkodásért való felelősség*.⁷

⁵ A gazdasági bírság szabályozási folyamatával részletesen foglalkozik Szalay László: A gazdálkodásért való felelősség c. kandidátusi értekezésében, továbbá Varga Emil: A gazdasági bírság új szabályozása és az ügyészi feladatok c. munkájában. (Ügyészeti Értesítő 1985. 3. sz.)

⁶ A témával foglalkozó néhány újabb publikáció: Petrik Ferenc: Gazdaságirányítás és igazság-szolgáltatás II. (Magyar Jog 1985. 8. sz.), Aczél György: A tisztességtelen gazdasági tevékenység tilalmára szóló jogszabályok szankciórendszeréhez (Magyar Jog, 1985. 9. sz.).

⁷ Ld. a témáról Sárközy Tamás: Jogi felelősség a népgazdaságban, továbbá Szalay László: A gazdálkodásért való felelősség c. munkáit.

Az előbbieket tekintetében (mint azt érintőleg igyekeztünk bemutatni) a polgári jogi szankciórendszernek igen hatékony szerepe van, vagy kell hogy legyen; az utóbbi területen viszont a közvetlen polgári jogi eszközök legfeljebb csak áttételesen és másodlagosan érvényesíthetők.

e) Nem értünk egyet azokkal az itt-ott elhangzó, illetőleg olvasható feltevésekkel, melyek a *fórumrendszer* további kibővítését célozzák (pl. fogyasztói bírság stb.). Többször is leszögeztük, hogy nézetünk szerint a fórumrendszerünk megfelelően kiépült; a feladat sokkal inkább működésük hatékonyságának a gyakorlati biztosítása.⁸ Ugyanúgy nem tartjuk indokoltnak a *kötelező igényérvényesítés* akár részbeni visszaállítását sem.

4. A most felvetett, illetőleg ismertett jövőbeni konkrét feladatok realizálása szempontjából azonban — aligha eléggé hangsúlyozhatóan és ismételten aláhúzóan — a döntő a *gazdasági háttér, illetve környezet* javítása, sőt optimalizálása. Ezt annak tudatában is hangsúlyoznunk kell, hogy tisztában vagyunk azokkal a gazdasági tényezőkkel és korlátokkal — elsősorban az anyagi lehetőségekkel illetően —, melyeknek a gyors változása aligha várható. Határozott megítélésünk viszont, hogy vannak olyan objektív és szubjektív, valós vagy látszólagos akadályok, melyek lebontása már most lehetséges és kívánatos. Néhány példa: — Aligha valószínű, hogy döntően anyagi eszközök hiánya magyarázza a gazdálkodó szervek *belső ellenőrzésének* komoly problémáit vagy éppen hiányát, amely felszámolása pedig a vállalati önálló tevékenység fejlesztésének egyik kulcsfeltétele. Vagy egészen máshonnan véve a példát: a népgazdasági felelősségi viszonyok szempontjából oly kiemelkedő jelentőségű fogyasztóvédelem elkerülhetetlenül szükségessé tenné különösen az import pótalkatrész-ellátás megfelelő szervezését. (Sajnos, az idevágó normák gyakorlati hatályosulása enyhén szólva elégtelen, lásd pl. Belkereskedelmi Törvény pozitív előírásainak gyakorlati végrehajtását.)

Alapvetően nem pénzübeli és egyéb anyagi források növelése az elsődleges követelmény az *anyagi érdekelttség* elve hatékonyabb alkalmazásának biztosítása terén sem. Szervezési és szabályozásbeli kérdésekről van szó, mely a meglevő erőforrásokon belül a jobb, célszerűbb és főleg ösztönzőbb újraelosztás kimunkálását igényli. Hangsúlyozni kell azonban: nemcsak pozitív irányban, hanem olyan értelemben *negatívan is*, mely a szankciók hatékonysága folytán gazdálkodó egységeket érzékenyebben érinti azok alkalmazásával.

Rendkívül fontosnak érezzük továbbá bizonyos — és nem jelentéktelen — *szemléleti változás* sürgetését, illetve az azért való munkálkodást. Nyilvánvalóan nem pénzkérdés, hogy a gazdálkodó egységek olyan, számukra kedvező lehetőségekkel élve, mint a monopolhelyzetben levők erejének megtörése az általános szerződési feltételek megtámadásával, az arra „érdemes” gazdálkodó szervek tevékenységének hathatós szankcionálása, a gazdasági bírság kezdeményezésével stb. nem elhanyagolható módon nyújthatnak segítséget a gazdasági környezet javításához. (Az ezzel kapcsolatos riasztóan csekély arányokról, a korábbiakban már említést tettünk.) Vagy: nem szemléleti okokkal magyarázható-e, hogy a Ptk. által a minőségjavítás és ezen keresztül a fogyasztói érdekvédelmet nagymértékben szolgálni kívánó jogi megoldást, nevezetesen a kötelező alkalmassági időnek a szavatossági rendszerben való beépítését tartalmazó rendelkezését tudomásunk szerint ez ideig mindössze az Építési és Városfejlesztési Minisztérium vette komolyan és adott ki annak érvényesülését szolgáló rendelkezést.

Persze, lehetne szemléletbeli változást sürgetni az *állampolgárok* vonatkozásában is: elegendő például a fogyasztói reklamációk alacsony számára hivatkozni, ami sajnos nagyrésztben nem a termékek megfelelő minőségének, hanem az állampolgári jogi ismeretek hiányosságainak, nemegyszer adminisztratív eljárási adadályoknak, más esetekben kényel-

⁸ Kemenes Béla: A fogyasztóvédelmi rendszer és a minőségvédelem jogi eszközei (Budapest, 1981/1982).

mességnek stb. a következménye. Igaz viszont, hogy a fogyasztói reklamációk igazán hatékonyra a gazdálkodó egységeknél csak akkor válhatnak, ha már az említett negatív anyagi következmények az eddiginél lényegesen súlyozottabban hatnak. (Korábbi vizsgálataink alapján megállapítható volt, hogy a fogyasztói reklamáció negatív anyagi következményei az ipari, illetőleg a kereskedelmi gazdálkodó egységeknél az összebevételhez viszonyítva általában alig néhány százalékos, számos esetben csak ezrednyi nagyságrendet ért el.)⁹

Mindent egybevetve: nem a gazdasági és jogi eszközök számszerű növelése, hanem a meglévők hatékony alkalmazásának a biztosítása jelenti jelenleg a fő feladatot, illetőleg az előrehaladás biztosítékát a polgári jogi felelősség megfelelő funkcionálása szempontjából is.¹⁰

БЕЛА КЕМЕНЕШ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В ОБЛАСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ХОЗЯЙСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

(Резюме)

В первой части настоящей работы рассматриваются некоторые догматические вопросы ответственности. Устанавливается, что по мнению автора среди функций гражданско-правовой ответственности репарация является определяющей, потому что она соответствует роли самой отрасли права как регулятора и организатора товарных отношений. Однозначно подтверждается в дальнейшем и то, что наблюдаются тенденции в области правового регулирования и практики отношений народного хозяйства, проявляющиеся в повышении ответственности с одной стороны — расширением случаев объективной ответственности, а с другой стороны — в круге ответственности на основе вины — значительным повышением степени ожидаемости правомерного поведения.

В другой части работы рассматриваются возможности конкретных — положительных и отрицательных — решений проблемы. Считается необходимым более эффективное использование санкционных средств (например хозяйственного штрафа или возможности требования о признании недействительным общих договорных условий), и распространение института страхования от ответственности на нарушения договора хозяйственными организациями. Возможности личной ответственности в народнохозяйственных отношениях оцениваются отрицательно, дальнейшее расширение видов юрисдикционных органов считается ненужным. Разделяются в статье категории ответственности хозяйственных организаций и ответственности за хозяйствование.

В заключительной части упоминаются возможности содействия более эффективному функционированию гражданско-правовой ответственности в народно-хозяйственных отношениях, осуществимые и без использования дополнительных материальных средств.

⁹ Zárójelentés a vásárlók, fogyasztók, felhasználók minőségi kifogásaira vonatkozó jogi rendezés érdekében végzett vizsgálatról. MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, Polgári Jogi Osztály, Budapest, 1972. (A vizsgálati munkát irányította: dr. Eörsi Gyula, a jelentést készítette: dr. Kemenes Béla.)

¹⁰ A népgazdaság szerződési viszonyainak különböző aspektusaival foglalkozik legújabbban a „Szerződések a népgazdaságban” c. tanulmánykötet 16. száma, mely az Igazságügyi Minisztérium Tudományos és Tájékoztatási Főosztálya kiadványai keretében 1986-ban jelent meg.